

УДК 316.1

ЧИ ПОТРІБНА СОЦІОЛОГАМ ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА (досвід викладача ВНЗ)?

Шевченко Світлана Леонідівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Київського національного університету культури і мистецтв

У статті розглядається досвід викладання навчальної дисципліни «Професійна етика соціолога». Охарактеризовано теми, які розглянуті в рамках курсу, його логіка та структура, особливості сприйняття студентами окремих тем курсу. Описано теми, які, на думку автора, мають бути додатково включені до курсу (насамперед питання стосунків соціологів з представниками засобів масової інформації) або висвітлені детальніше (Кодекс професійної етики соціолога). З'ясовано, що найбільшу зацікавленість викликає обговорення реальних кейсів, які мали місце в сучасній українській соціології, пов'язаних з проблемами етичного ґатунку, а також складні етичні дилеми сучасного суспільства. Обґрунтовується важливість даного курсу у професійному становленні соціолога та наводяться ідеї щодо його подальшого вдосконалення.

Ключові слова: викладання соціології, етика соціолога, професійна етика, етичні дилеми, наукова етика, соціологічні дослідження.

В статье рассматривается опыт преподавания учебной дисциплины «Профессиональная этика социолога». Охарактеризованы темы, рассмотренные в рамках курса, его логика и структура курса, особенности восприятия студентами отдельных тем курса. Описаны темы, которые, по мнению автора должны быть дополнительно включены в курс (в первую очередь, вопросы взаимоотношений социологов с представителями средств массовой информации) или же освещены более детально (Кодекс профессиональной этики социолога). Установлено, что наибольшую заинтересованность у студентов вызывает обсуждение реальных кейсов, имевших место в современной украинской социологии, связанных с проблемами этического свойства, а также сложные этические дилеммы современного общества. Обосновывается важность данного курса в профессиональном становлении социолога и приводятся идеи его дальнейшего усовершенствования.

Ключевые слова: преподавание социологии, этика социолога, профессиональная этика, этические дилеммы, научная этика, социологические исследования.

This article deals with teaching experience of the subject «Sociologist's Professional ethics». The article describes which topics were proposed in the course, what was the logic and the structure of the course, how the students perceived every topic. The article gives the small summary, based on teacher's observations and students' direct speech for every topic. The article describes what topics should be additionally included into the course (the relationship between the sociologists and the media), what topics should be covered more (code of professional sociology ethics). It was found that the greatest interest is connected with the discussion of real cases that have occurred in modern Ukrainian sociology related to ethical problems. The discussing about complex ethical dilemmas of modern society is also very interesting for the students. The article substantiates the importance of this course in the sociologist's professional development and provides some ideas for further improvement of the course.

Keywords: Teaching sociology, sociologist ethics, professional ethics, ethical dilemmas, scientific ethics, sociological research.

Коли мені в 2015 році після семирічної перерви у роботі запропонували курс «Професійна етика соціолога», це був свого роду виклик. Підручників та статей на цю тему не дуже багато, відповідні розділи у навчальних посібниках містять лічені сторінки. Найбільшим за обсягом є розділ «Етика соціолога» в підручнику «Прикладна етика» [1]. З одного боку, є прийнятий САУ у 2004 році кодекс професійної етики, з іншого — є дивні вимоги Міністерства щодо кількості годин на цей предмет (15 лекцій¹). З одного боку, потрібно розкрити етичні складнощі, які можуть виникнути при проведенні емпіричних досліджень, з іншого — слухачами курсу є першокурсники, яким ще не викладали методи та методологію емпіричних досліджень. Починати з історії етичних вчень — нібито занадто широко, обмежитися Кодексом — занадто вузько. Довелося шукати компроміс між рамками, поставленими Міносвіти, та тим, щоб не збитися з курсу аж надто далеко. Довелося також застосувати відомий принцип перетворення лимону в лимонад та спробувати перетворити складнощі в переваги. Першим плюсом, який я намагалася використати, було те, що це перший курс. Так, вони поки що мало чого вивчили з власне соціології, але це ще дуже молоді люди, в яких саме час сформувавши науковий світогляд, а також істотно розхитати притаманні їхньому світогляду

стереотипи. Вони ще не знають про вибірку, анкетування та інтерв'ю — нічого, викладачам на другому курсі буде легше. Другим плюсом, що постав з мінусів, була тривалість курсу. За стільки лекцій можна встигнути багато чого, в тому числі приділити увагу таким темам, які навряд чи будуть висвітлені в інших дисциплінах.

Таким чином, моя логіка була такою — від загального до конкретного, від сучасного підходу до етичної проблематики — до конкретних прикладів порушення професійної етики в конкретних дослідженнях.

Метою даною статті є аналіз прочитаного курсу з точки зору його корисності для професійного становлення майбутніх соціологів. Отже, далі я опишу теми, розглянуті мною впродовж курсу, ставлення до них студентів (далі пряма мова студентів — їхня анонімна оцінка курсу, яка була здійснена на останній парі — буде наведена *курсивом*) та моя оцінка того, наскільки ці теми «працюють» на курс.

Перший блок курсу був присвячений загальним уявленням про мораль та етику. Професійна етика не може бути відділена від загального розуміння етики, крім того, цей блок є необхідним, адже у студентів на першому курсі немає належної філософської підготовки. Для цього блоку я користувалася відомим підручником В. А. Малахова² «Етика. Курс лекцій» [8]. Для розгляду були взяті такі теми: «Етика як наука» та «Мораль і спільноти». Основні питання цього блоку такі: 1. Етика як філософська наука. 2. Етос і мораль. 3. Мораль як соціальний феномен. 4. Процес виокремлення моралі. 5. Мораль і право, мораль і звичай. 6. Політика і етика. 7. Універсальність і спільнотність у системі етичних пріоритетів, загальнолюдське в моралі. 8. Чи існує прогрес у царині моральності? На семінарських заняттях також обговорювалася необхідність вивчення історії моралі, галузі застосування етики, випадки протиставлення звичаїв та моралі. Важливим пунктом є також розгляд категоричного імперативу І. Канта. З огляду на розширення сфери застосування моралі в житті людини і суспільства, необхідним є акцентування уваги на питанні можливості морального прогресу та його неминучості (або навпаки). Підручник В. Малахова, на нашу думку, є найкращим вибором для цього блоку питань, адже автор дійсно розглядає життєво важливі моменти, а не просто перераховує застигли визначення. Слід сказати, що студентам першого курсу деякі з означених питань давалися важко, але ілюстрація яскравими прикладами дозволяє інформації засвоюватися краще³. При оцінці курсу виявилось, що теми даного блоку були складними для деяких студентів (*«кілька перших лекцій, де були представлені якісь загальні поняття, я запам'ятала не дуже добре»*), але для інших вони виявилися корисними (*«мені сподобалася лекція, присвячена взаємозв'язку етики та моралі; цікаво було зрозуміти, яким же чином мораль проявляється у соціумі, чи існує прогрес у царині моральності та як воно пов'язано із соціальною диференціацією»*).

У цьому ж блоці логічно виглядала й тема «Зміна уявлень про мораль», де фактично коротко викладається історія етичних учень (етичні вчення Давнього Сходу, антична етика, середньовічна етика, етика Нового часу, сучасні етичні теорії тощо). Тут уже можна було користуватися будь-якими джерелами з історії етичних вчень, але, мушу визнати, що студенти не дуже сильно раділи цій темі (*«єдине, що особисто мене не дуже зацікавило, так це антична етика, вчення Давнього Сходу»*). Отже, при даній кількості годин цей блок має право на існування, при зменшенні кількості годин його можна буде принести у жертву, хоча, на мою думку, розпочинати все-таки слід із загальних понять, а це не завжди виглядає як розвага.

Наступний блок тем — «Моральні дилеми сучасного суспільства» та «Прикладна етика. Основні етичні дилеми професій». Для висвітленні першої теми став у нагоді підручник «Етика. Естетика» [6]. Серед розглянутих питань — нові глобальні проблеми та загрози, що виходять за межі морального досвіду людства, актуалізація етичного аспекту в різних сферах знання, питання культурного лагу (давно відоме, але назване саме мало знаним у нас американським соціологом У. Огборном), етичні дилеми в науці, масові комунікації та їхній вплив на моральну природу особистості. Зазначу, що вказаний підручник містить певні штампи типу протиставлення сучасності та традиційної моралі, що, на мій погляд, є недоцільним, адже це ще більше сприяє укріпленню стереотипних мисленевих конструкцій про нібито золотий вік «традиційної моралі». В той же час, такі теми цікаво та плідно можна розглядати на семінарах, де під час колективному обговорення з'являється шанс «зачепити» ці міцні стереотипи та трохи їх «розгойдати». Моральні дилеми сучасного суспільства та їхнє вільне обговорення зацікавило студентів, про що свідчила активність на семінарах та оцінка курсу (*«мені сподобалось, що ми розглядали дійсно важливі питання сучасності, які, хоч і не мають єдино правильного рішення, але ж вимагають того, щоб про них знали»*).

Друга тема ґрунтувалася на матеріалі підручнику Т. Г. Аболіної «Прикладна етика» [1], де описані основні етичні дилеми сучасних професій, якщо й не близьких соціологу, то, принаймні, таких, щодо існування яких він мусить бути в курсі, адже вони є невід'ємною складовою суспільних відносин. В рамках цієї теми розглядалися питання біоетики, екологічної етики, економічної етики, політичної етики, юридичної етики. Звичайно, найбільш популярною з цих підтем виявилася біоетика, де ми торкалися таких

² Лекції В. А. Малахова я мала честь слухати наживо, будучи студенткою.

³ Наприклад, про те, що у мові тасманійців до колонізації вже існували слова «добрий», «злий», «сором» тощо; або про нацизм як крайній ступінь вираження локальної моралі.

«холіварних» питань як аборт, евтаназія, трансплантологія та інші. Про важливість цих питань свідчить і фінальна оцінка слухачів. Хоча, були й такі студенти, для яких вільне обговорення даних тем було дивним та в чомусь приголомшливим, мабуть, це викликано тим, що в їхньому доуніверситетському середовищі дані теми є табуованими. Тим не менш, моя роль була не в тому, щоб приголомшити, а в тому, щоб показати, які етичні дилеми існують сьогодні в нашому житті, й які моральні проблеми доводиться розв'язувати представникам інших професій, пов'язаних із суспільством.

Далі ми рухалися до наукової етики, розглядаючи тему «Етика науки», зокрема концепцію Р. Мертона про етос класичної науки (CUDOS), доповнення та критику мертонівської концепції, етику наукової діяльності в сучасних умовах, ефект Матвея в науці тощо. При вивченні концепції Р. Мертона мені важливо було звернути увагу на «комуналізм» («результат дослідження є суспільною власністю і повинен бути доступний для всіх») та його відмінність від маркетингових досліджень. Перехід до «великої науки» сильно змінив характер наукової діяльності, сьогодні час винахідників-одинаків майже минув, але це ще більше посилює необхідність для вченого здійснювати свій професійний вибір усвідомлено. Тому для майбутніх вчених ця тема (а також усвідомлення того, що кожна ситуація має свій етичний вимір) є досить важливою. Етичні проблеми, пов'язані з публікацією, співавторством, нормами ведення наукової дискусії, неприпустимістю плагіату також мають велике значення у формуванні майбутнього фахівця. Толерантність до плагіату у вітчизняних вишах є серйозною проблемою, й зайвий раз наголосити на неприпустимості цього не завадить. Тема наукової етики, після бурхливих дискусій з попередньої теми, обговорювалася більш спокійно, але в фінальному підсумку була оцінена як важлива та цікава.

Продовженням та розкриттям теми наукової етики стала тема «Етичність експериментів», де було розглянуто відомі наукові експерименти зі сфери соціальної психології, які мають неоднозначну етичну репутацію. Студентам були запропоновані до розгляду класичні експерименти та їх етичні аспекти: експеримент С. Еша про груповий тиск, експеримент С. Мілграма про підкорення авторитету, стендфордський тюремний експеримент Ф. Зімбардо, а також критика цих експериментів Е. Фроммом. Не дивлячись на певні побоювання, що я відбираю «класичний шматок» лекційного матеріалу у викладачів, скажімо, соціальної психології, я все ж таки вирішила розглянути ці теми. На даних лекціях я мала чи не найвищий рівень уваги, адже ці історії, дійсно, є дуже гостросюжетними та тримають слухачів у напрузі. Думки щодо етичності даних експериментів у студентів буди різні, дискусія вийшла цікавою, і немає сумніву, що ці знання також є невід'ємною частиною формування соціолога-професіонала. Тема етичних обмежень в експериментах була позитивно оцінена у більшості зібраних мною відповідей.

В 2016-2017 н. р. при викладанні теми «Етичність експериментів» я застосувала також візуальний супровід: у 2015 р. вийшов цікавий художній фільм «Експериментатор», присвячений життю та творчості С. Мілграма. І мені, і студентам було цікаво подивитися цю картину, майже повністю зосереджену на відомому експерименті про підкорення авторитету, та продовжити дискусію щодо етичності експериментів. В планах також було подивитися виступи Ф. Зімбардо, яких досить багато викладено в YouTube. Крім того, ми дивилися зі студентами фільм «Хвиля», присвячений відомому експерименту «Третя хвиля», котрий було проведено вчителем історії в Пало-Альто у 1967 р.

Переходячи від етичних проблем науки як такої до соціології, ми дійшли таким чином до «піку» нашого курсу — Кодексу професійної етики соціолога [11], прийнятого Соціологічною Асоціацією України у травні 2004 року. Кодекс є вичерпним путівником у «соціологічних подорожах», моєю задачею було тільки акцентувати певні важливі моменти, виділивши їх з-поміж більш очевидних та менш важливих. Так, я наголошувала на тому, що «головною метою є благополуччя і захист індивідів і груп, з якими працюють соціологи», а також на тому, що «соціологи мають прагнути діяти колегіально, але не повинні дозволяти цьому прагненню до колегіальності ставати важливішими за їхню особисту відповідальність за етичну поведінку». В розділі про науково-дослідницьку діяльність ми звертали особливу увагу на норми «соціолог уживає заходів для захисту прав і добробуту учасників дослідження та інших осіб, що підпадають під вплив цього дослідження» та «соціолог не припускає використання методів, техніки, процедур, які вражають гідність особистості респондентів (обстежуваних) та порушують їхні інтереси». В розділі про публічні виступи найбільш важливим нам здався пункт про те, що «соціолог усвідомлює потенційну можливість неадекватної інтерпретації його висловлювань журналістами, що пояснюється розбіжностями існуючих фахових вимог до професій соціолога і журналіста, і вживає заходів, щоб ця інтерпретація була адекватною». Взагалі, тема співпраці соціолога та журналіста, питання неадекватної інтерпретації даних, мабуть, має шанс стати окремою важливою темою цього курсу. Кодекс професійної етики — центр нашого курсу — викликав увагу і зацікавленість слухачів. У більшості оцінок тема Кодексу згадується як дуже потрібна, деякі студенти писали, що краще приділити цій темі ще більше уваги (*«приділити це хоча б одну пару вивченню Кодексу соціолога»*).

У той час, як САУ проголосила Кодекс професійної етики соціолога, президент Міжнародної соціологічної асоціації М. Буравой проголосив маніфест публічної соціології [3], що стало наступною темою нашого курсу. Ідея публічної соціології не є зовсім новою, критика «академічної соціології», уособлюваної працями Т. Парсонса, існувала ще півсторіччя тому. Але сьогодні для формування професійної ідентичності молодого соціолога тези М. Буравого про проект публічної соціології, її єдність із

громадянським суспільством здаються мені досить важливими, не зважаючи на існування численних критичних зауважень до концепції М. Буравого. В тій же темі були розглянуті маніфести таких видатних сучасних соціологів як Е. Гідденс та А. Етціоні, які, в цілому, виступають на підтримку проекту публічної соціології [10]. Тема громадської позиції соціолога також була оцінена позитивно (*«цікаво було обговорювати громадянську позицію соціолога, на кого соціологія впливає та по яких каналах здійснюється цей вплив»*).

Важливою була й тема «Соціологія і влада», в якій на матеріалі підручника І. Попової [13] обговорювалися питання того, на кого соціологія справляє вплив та в який спосіб. Мені було важливо дати уявлення студентам про взаємодію соціолога з владними структурами, показати, що є країни, де ця взаємодія є успішною (наприклад, Швеція), поговорити про роль соціологічної освіти, взаємодію соціологів-професіоналів із особами, що приймають рішення.

Спускаючись з висоти загальносоціологічних проектів та міркувань про роль соціології у становленні громадянського суспільства, про участь дослідника у житті суспільства та можливості його (дослідника) заангажованості до прикладної науки, ми перейшли до теми «Етика соціологічного дослідження», залучивши статтю Н. Веселкової [4], а також відомий підручник Е. Гідденса [5]. Основне джерело етичних проблем у прикладному дослідженні, на думку Н. Веселкової, це «дилема між необхідністю вільного проведення дослідження, публікації результатів і необхідністю дотримання прав та інтересів учасників дослідження» [4, с. 110]. Було приділено увагу поняттям етичного абсолютизму та етичного релятивізму, наведені конкретні приклади соціологічних досліджень із застосуванням цих підходів. Також ми обговорювали принцип інформованої згоди, питання захисту респондентів, проблему сензитивних питань та способи її вирішення. Заслуговує на окрему увагу позиція Е. Гідденса, викладена в його підручнику, де він стверджує, що найпершим обов'язком соціолога є сприяння вільному і відкритому обговоренню соціальних проблем, і може скластися ситуація, коли «не цілком чесні трюки можуть парадоксальним чином стати засобом для досягнення цієї мети, оскільки з їх допомогою витягуються на світло факти, які інакше могли б залишитися прихованими від широкої публіки» [5, с. 636].

Дуже корисним виявилися Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної [14], другу частину яких складають есе на тему «Соціолог у розколотій країні: технологія і етика». Багато молодих професіоналів у своїх есе торкалися питань соціологічної етики, наводячи як теоретичні міркування, так і гранично конкретні приклади, які є надзвичайно корисними для студентів. Так, наприклад, А. Домаранська у своєму есе [14, с. 123-129] «препарує» опитування, проведене компанією GFK Ukraine серед мешканців Криму у січні 2015 р. та демонструє його невідповідність етичним нормам, Ю. Дукач на цьому ж прикладі порушує питання про те, як співпрацювати зі ЗМІ та залишитися професіоналом [14, с. 130-135]. Для першокурсників, майбутніх соціологів, такі приклади живих досліджень є надзвичайно важливими, адже викладання соціології у нас часто має ухил в теоретичний бік, тоді як із прикладними дослідженнями студенти знайомляться лише на практиці, де в умовах реального соціологічного центру не завжди є можливість спокійно їх обміркувати. Тому, на мою думку, «препарування» реальних досліджень на лекціях є досить корисним для студентів (в даному випадку — з точки зору відповідності професійній етиці), хоча й не дуже легким для викладача, адже доступ до реальних досліджень часто є обмеженим. Як свідчать відповіді студентів, подібний розбір кейсів їм сподобався, хотілося б ще подібних прикладів (*«можна було б більше зосередити увагу на прикладних дослідженнях, у яких присутні моральні дилеми, найбільше користі мені принесла лекція, на якій ми на конкретних прикладах розбирали, як можна і як не потрібно проводити дослідження»*). В цьому навчальному році додалося ще кілька випадків, пов'язаних з емпіричними дослідженнями, які мали певний розголос в ЗМІ — наприклад, опитування школярів на тему медіаграмотності (<http://mymedia.org.ua/articles/media/survey.html>), де представниками медіа було спровоковано скандал через формулювання відповідей в анкетах, і соціологів було звинувачено в усіх гріхах — від недотримання прав людини до підтримки сепаратизму.

Окремо хотілося б відзначити важливість для даного курсу відомої книги П. Бергера «Запрошення до соціології» [2]⁴, гуманістична спрямованість якої є вкрай важливою для формування системи етичних пріоритетів у студента-соціолога. Книга написана не так, як зазвичай пишуть у нас підручники для вищої школи, вона жива й звертається безпосередньо до читача, до його думок, уявлень, способів мислення, надаючи можливість побачити світ, що нас оточує, саме з соціологічної точки зору та закохатися у цю науку. Глава «Соціологічний макіавелізм та етика» безпосередньо стосується теми нашого курсу, адже висвітлює такі важливі теми як застосування результатів соціологічних досліджень, формування упереджень щодо Інших у суспільстві та роль соціології у подоланні таких упереджень, роль соціології у гуманізації суспільства. Моїм педагогічним лайфхаком стало те, що серед вимог до курсу був конспект цієї

⁴ Користуючись нагодою, хочу звернути увагу українських видавців на цю книгу. Вона, поза сумнівом, варта того, щоб бути якісно перекладеною та виданою українською мовою, адже ця робота є однією з фундаментальних для становлення соціолога-професіонала.

книги, адже це точно гарантує її прочитання⁵ (оцінка однієї студентки: «Але найголовнішим моментом для мене було прочитання книги П. Бергера. В ній розглядаються не лише етичні проблеми, а й розкривається суть цієї професії, що є необхідною ланкою у вивченні соціології взагалі»).

Завершуючи опис тем, зазначу, що курс вийшов дуже діалогічним, завдяки великій кількості відведених на семінари годин з одного боку, та завдяки гостроті обговорюваних тем — з іншого. Ця можливість висловити свою думку була надзвичайно важливою для студентів, про що йшлося в написаних ними оцінках курсу («взагалі, щодо кожної теми можна було подискутувати, що теж є важливо»).

Отже, для мене стало зрозумілим те, що потрібно приділити ще більше уваги розгляду Кодексу професійної етики, навести ще більше прикладів досліджень, які можна препарувати з точки зору відповідності етичним нормам, та подумати над висвітленням питань взаємодії соціологів та представників інших публічних професій (ЗМІ), а також над питаннями перебування соціологічних даних у публічному просторі. Таким чином, в цілому спроба викладання цього курсу бачиться мені скоріше вдалою, що, звичайно, не означає, що потрібно зупинитися у нашому бажанні досягти найкращого.

Література:

1. Прикладна етика: навч. посіб. / [Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін.] ; за наук. ред. Панченко В. І. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 392 с.
2. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Бергер П. Л. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
3. Буравой М. За публичную социологию / Буравой М. // Общественная роль социологии. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – 176 с.
4. Веселкова Н. В. Об этике исследования / Веселкова Н. В. // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 109-114.
5. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
6. Етика. Естетика: навч. посібник ; за наук. ред. Панченко В. І. – К.: «Центр учбової літератури», 2014 – 432 с.
7. Копець Л. Класичні експерименти в психології: навч. посіб. / Л. Копець. – К.: ВД «Кисво-Могилянська акад.», 2010. – 283 с.
8. Малахов В. А. Етика: курс лекцій : навч. посібник / Малахов В. А. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2002. – 384 с.
9. Мирская Е. З. Р. К. Мертон и этос классической науки / Мирская Е. З. // Философия науки. – Вып. 11. – с. 11 – 27.
10. Ніколаєвська А. М. Соціологія і українське суспільство: професійно-етичний вимір / Ніколаєвська Алла Михайлівна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» – 2010. – № 891 – с. 9-13. соціальної політики). – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – 176 с.
12. Паніна Н. Кодекс професійної етики соціолога / Паніна Н. // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 9 – 21.
11. Общественная роль социологии / [под редакцией П. Романова и Е. Ярославской-Смирновой] (из библиотеки Журнала исследований
13. Пасісниченко В. В. Сучасний дискурс публічної соціології М. Буравого / Пасісниченко В. В., Пасісниченко І. М. // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. – 2012.
14. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: підручник для студ. вищих навч. закладів / І. М. Попова. – Київ: Тандем, 1998. – 271 с.
15. Феномен Майдану в українському суспільстві: соціологічні інтерпретації. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – 164 с.

⁵ Метод, можливо, не дуже прогресивний та інноваційний, але дієвий.